

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Ұрпақтан ұрпаққа өнегесі жайылған ұлағатты ұстаз ақын**

Мақала XIX ғасырда өмір сүрген белгілі ақын Сүйінбай Аронұлының өмірі мен шығармашылығына арналған. Қазақ поэзиясының тарихында оның туындылары өлең құрлысындағы өзіне тән ерекшелігімен дараланды. Сондай-ақ үлкен ойшыл, шешендік сөздердің шебер суреткері ретінде танылғандығына назар аударылған. Сөйтіп, Сүйінбай Аронұлының мықты эпик ақын болғандығы туралы тұжырым жасалған.

Кілтті сөздер: ұлағатты ұстаз, импровизаторлық өнер, ұстаздық тағылым, көркемдік кестелер, шеберлік шарттары.

Кіріспе

Сүйінбай Аронұлы — қазақ халқының ұлы ақыны, импровизаторлық өнердің өрен жүйрігі. Оның балалық шағының ең бір қимас қызықты, бал дәурені Майтөбе жайлауының баурайында байлардың қой-қозысын бағып, өлең айтумен өткен. Ол жастай жетім қалып, көп қиындық көрген. Бірде Шойбек деген мырзаға қатты ашынып былай депті («Түс» деген өлеңі [1; 98]):

*Мен бақтым қозыңды да, қойыңды да,
Бір қабат сергітпедің бойымды да.
Болса да ұлы думан, күнде қызық,
Сен маған көрсетпедің тойыңды да.*

*Менің тұр қолды-аяққа тұрғым келмей
Қойды ғой қойыңа да қырғын келмей!
Аузымнан түйдек-түйдек шыққан сөзді
Не дейін сөз кестесі — өлең демей?!*

Бұл өлеңде өнерлі жастың терендегі, сыры, көзі енді ашылғалы тұрған жырдың лебі соғып тұрғандай.

Ақын «жетіммін» деп жасымаған. Қаршадайынан өлең мен жыр, ән мен күйге ықыласты болып өскен. Өйткені ол өзіне дарыған керемет ақындық талантты ерте білген, өте нәзік сезінген.

Оны өзі былай түсіндірген. Бір күні ұйықтап жатқанда түсінде Қызыр баба аян беріп: «Ей, Сүйінбай, саған өлең керек пе, жоқ әлде, көген керек пе? Айт шапшаң!» — депті. Сонда бала Сүйінбай: «Өлең де керек, көген де керек!» — деп ояна келіпті. Сөйтсе, көмейі бүлкілдеп, кеудесін өлең кернеп тұр екен. Ал, енді бір кең тараған аңызда ақын дүниеге келген сәтте Жетісудың жеті өзені «Сүйінбай! Сүйінбай!» деп жеті рет дауыстапты. Асылында, бұндай таңғажайып хал дүниежүзілік тарихта тек данышпан кемеңгер адамдардың өмірбаянына қатысты ғана айтылған.

Сүйінбай 14–15 жасынан бастап ақындық өнерін машық ете бастаған. Алғашқы бетте ел аузынан естіген аңыз-ертегілерді, қисса-жырларды жаттап алып, жиын-тойларда айтып жүрген. Кейінірек, өзінің замандас ақындары ішінен озық ойы, өткір тілімен қазақ пен қырғыз елдеріне аты тарап, әйгілі болған.

Сүйінбай ең алдымен айтыстың асқан шебері, ешкімге жүлде бермеген ерен ақын. Сонымен бірге ол халық мұңын мұндап, үстем тап өкілдерінің әділетсіздігін бетіне басып әшкерелеп отырған батыл да әділ сыншы. Сондықтан да Мұхтар Әуезов Сүйінбайға баға бергенде, оны «XIX ғасырдағы Жетісу ақындарының алтын дінгегі» деп атаған [2, 3].

Сүйінбай ұзын бойлы, дене бітімі мінсіз сымбатты, күйектей әдемі сақалы болған, аппақ қағаздай мөлдір, сұлу кісі екен. Жырды домбырамен бастап, келе-келе құлағын бұрап термелеп, құйындатып төгіп айтады екен. Қыза келе айқай салғанда, жанында тыңдап отырған кісіні селк еткізетін зор дауысты кісі болған. Сүйекенді көрген, білген, естігендер өлеңнің қызыл желі деп бағалайды. Мұның мәнісі мынада: Сүйінбайдың тілінен құты қашқан Тезек төре ақынды бір сүріндірмекке Арқадан Түбекті шақыртады. Түбек жол-жөнекей түс көріп, түсінде Сүйінбай үздіксіз

соққан қызыл жел болып көрінеді. Онсыз да Сүйінбайдың атағынан именіп келе жатқан Түбек қаймығып, айтысқа шықпай қояды [4].

Өмірдің аумалы-төкпелі тұсында өмір сүргендіктен, Сүйінбай салдық-серіліктен гөрі қоғамдық-әлеуметтік істерге көп араласқан. Қоқан билеушілері мен жергілікті әділетсіз сұлтан, төрелерге, бай, болыстарға жасқанбай тура қараған. Сондықтан да халық өзінің арман-тілегін білдіріп, әлеуметтік әділетті күресте қорғаушы, жақтасы болған ақиық ақынның өлең, толғау, жырлары мен айтыстарын ұмытпай сақтап: «Бұл Сүйінбайдың сөзі», «Сүйінбай осылай деген» — деп, зейін-зерделерінде аялап ұстаған. Ақындық талантты айрықша қастерлегендіктен, қарапайым халық Сүйінбай жөнінде әр түрлі аңыздар, мифологиялық сюжеттер ойлап тауып таратқан. Мысалы, ел арасына көп тараған бір аңызда Сүйінбайдың қызыл-тарғыл жолбарысы болыпты-мыс деп айтылады. Ол жолбарыс Сүйінбай топқа түсіп айтысарда, ақынның алдына келіп, айбатты, сесті кейіпте көсіліп жататын болған, оны ақынның өзінен басқа ешкім көре алмаған. Ақынның болашақ айтыстағы жеңіс салтанатын қызыл-тарғыл жолбарыс күні бұрын білдіріп отырған деп баяндайды ел. Бұл аңыздан, әрине, халықтың өзі сүйген ақын ұлына өзгеден бөлекше қарап, оны киелі, қасиетті етіп көрсеткісі келгендігін байқау қиын емес [5; 5].

Сүйінбайдың соңғы кезде табылған өлеңдерінің ішінде оның өмір белестерін танытатын кейбір толғаулары кездеседі. Онда ақынның ата-бабасы мен ағайындарының, жақын туыстарының, әйелдерінің есімдері аталады. Осы деректерден Сүйінбай бойындағы ақындық талант — атадан балаға мұра болып келе жатқан отбасылық, өңірлік-өлкелік тарихы бар тамырлы өнер екені белгілі болады.

Сүйінбайдың арғы атасы — Күсеп Жиенқұлұлы (1701–1791) жауынгер ақын, жыршы, күйші, қобызшы болған. Ол — атақты «Өтеген батыр» жырының алғашқы шығарушы авторы. Оның бұдан басқа да әдеби және музыкалық шығармалары көп болған.

Өз кезінің көзі ашық, хат таныған адамы Күсеп «Мың бір түн», «Шаһнаме», «Көрұғлы», «Тотының тоқсан тарауы» секілді жырларды арабша, парсыша кітаптардан оқыған. Аталған шығыстық мотивтегі жыр-дастандарды ел арасында талмай жырлап таратқан. Атақты Күсеп жыраудың Жаңбыршы, Жаманак, Арон деген үш баласы әкелерінің ақындық, күйшілік дәстүрін жалғастырған. Үлкен ұлы Жаңбыршы мен Жаманак төңірекке дастаншы, жыршы, қобызшы, күйшілігімен белгілі болса, ақынның кенже баласы Арон жастайынан-ақ аса қабілетті, өткірлігімен ел аузына ілінген және бертін келе мәмілегер шешендігімен, әрі ақындық дарынымен аты шыққан.

Шығыс сюжетінде айтылатын аңыз-әңгімелерде көп жырланатын Һарон Рашидтың әділетті, турашылдығын қатты ұнатқан Күсеп жырау бұл баласының есімін Арон деп қойған. Әкесі Күсептің «Өтеген батыр» жырын және Шығыстың «Шаһнаме», «Көрұғлы» т.б. дастандарын Арон жатқа білген [5; 5].

Атадан балаға жалғасқан ақындық, шешендік өнер Сүйінбайға дарыған. Оның өзінен үлкен Жаманшал, Жұмық деген ағалары, Оспан атты інісі сыншыл, бірқақпай өлеңдерімен ауыл арасына танылған. Бұл жөнінде Жаманшал Сүйінбайға: «Отбасында мен жүйрікпін, шаршы топта сен жүйріксің» дейді екен [6; 104].

Аталған ағалары мен інісі туралы Сүйінбайдың мынандай мінездеме айтқаны белгілі («Аронның ұлдарына» деген өлеңі [1; 99]):

*Оның атын Оспан қойды,
Бақ-дәулетін қостап қойды.
Сенің атыңды Жұмық қойды,
Өл-өлгенше көзіңді жұмып қойды.
Менің атымды Сүйінбай қойды,—
Дүние шіркін бұйырмай қойды.*

Сүйінбайдың інісі Оспан пысық, шаруаға икемділігімен көзге түсіпті. Ал екінші ағасы Жұмық бірбет, қайсар мінезді болса керек. Ақын дүниеден көшерінде кесір мінезді Жұмыққа өзінің өкінішін былай айтқан екен («Жұмыққа» атты өлеңі [1; 104]):

*Атың емес, Жұмық-ай, ойың жұмық,
Бір басыңнан шығады нелер қылық.
Сүйінбайдың аты бар, өлеңі жоқ
Жүргендей боп кеттім-ау, көзді жұмып.
Сүйінбайды апарып көмгеннен соң,
Отырарсың жотада жалғыз ұлып.*

*Өмірді келген-кеткен аңламайсың,
Адамның болашағын болжамайсың.
Асыл сөздің білмейсің қасиетін,
Жаман ойға келгенде талғамайсың.
Қиял мінез, томырық, мұз секілді,
Қайтейін, осыныға арланбайсың.*

Төсекте жатып айтқан ақтық сөзінде ақын Жұмықтың өнер қадірінен бейхабар, ұғымсыздығын бетіне басады.

Сүйінбайдың алғашқы үйленген зайыбының есімі — Жұпан. Одан ақынның тұңғыш ұлы Малыбай туады. «Өсиет» деген өлеңінде [1; 51]:

*Тұңғышым, тұлабойым — Малыбайым,
Өзіңе ақыл айтып неғылайын.
Малыбай балаларға әке болдың
Тәубаға құлшылық қыл, етпе уайым.
Жұмығым, Оспаным мен Жаманшалым,
Қиналды-ау бұл аурудан кәріп жаным, —*

дейді ақын өлер алдында.

Жұпан ұзаққа созылған сырқаттан қайтыс болған соң, Сүйінбай алған әйелі Еңлікпен өмірінің ақырына дейін отасады. Ол жөнінде:

*Тұмау десем науқасым тұман болды,
Үйімнен кетпейтұғын құдам болды.
Еңлігім, қайрат қыл да, қамыңды істе,
Тұруым бұл науқастан күмән болды, —*

дейді ақын «Керуендей бір күні» атты өлеңінде [1; 50].

Еңліктен оның Жетібай, Өзірбай деген екі ұлы және Бағыжан, Қойжан деген екі қызы болады.

Сүйінбайдың өмір сүрген жылдары туралы мәліметтер

Өрен жүйрік айтыс ақындарының бірі — Сүйінбай Аронұлының қай жылы туып, қашан өлгенін дәлелдейтін дерек жоқ. Оның шығармаларын жинау, зерттеумен айналысқандардың бұл саладағы мәліметтері бір-біріне ұқсамайды. Әрқайсысы әр жылды көрсетеді.

«XIX ғасырдағы қазақ ақындары» атты жинақта [7] және «Қазақ Совет энциклопедиясының» 10-шы томында [8] Сүйінбай Аронұлы 1815 жылы Алматы облысының Жамбыл ауданындағы Қарақыстақ аулында туып, 1898 жылы сексен үш жасында дүниеден қайтты деп көрсетілген.

«Екімыңжылдық дала жыры» деген кітапта [3; 202] және «Жеті ғасыр жырлайды» деп аталатын екі томдықтың бірінші кітабында [9] Сүйінбай ақын 1822–1895 жылдарда өмір сүрді делінген.

Профессор Х.Сүйіншәлиев «Қазақ әдебиетінің тарихы» деген оқулығында былай деп жазады: «...Осы күнге дейін біз Сүйінбайды 68 жасында (1827–1895) өлді деп келдік. Сүйінбай 1827 жылы емес, 1822 жылы туып, 1895 жылы қайтыс болған. Сүйінбайдың сүйегі Қарақыстақ аңғарының жоғарғы саласындағы шағын обаның үстіне, көне бейітке қойылған» [10]. Белгілі бір тоқтамға келу үшін бұл деректерді әлі де іздестіре, анықтай түсу керек.

Сүйінбайдың шөбересі, филология ғылымдарының докторы, профессор С.Садырбаев халқымыздың ұлы ақыны Сүйінбай Аронұлының мұрасын жинауда көп еңбек етіп жүр. Көрнекті әдебиетші ақынның жырларын құрастырып, екі рет «Жазушы» баспасынан шығарды. Оның айтуы бойынша, «Сүйінбай Аронұлы 1815 жылы бұрынғы Жетісу облысы, Верный уезі, Ұзынағаш болысына қарайтын № 3 ауылда, яғни қазіргі Алматы облысының Жамбыл ауданындағы Қарақыстақ өзенінің шығысындағы Құлансаз жайлауында, дүниеге келген. 1898 жылы 83 жасында қайтыс болған» [11]. Шөбересінің мұндай дәлдікпен айтуы тегін болмауға тиіс. Бала кезінен ақынның өлімі мен жерленуін бүге-шігесіне дейін естіп-білгеніне шек келтіруге болмайды. Демек, Сүйінбайдың туған-өлген жылдарын 1815–1898 деп тану орынды демекпіз.

Сүйінбайдың айтыстары мен өлең-толғауларын жинау, жариялау ісі туралы

XIX ғасырдағы қазақ халқының ұлы ақыны Сүйінбайдың лирикалық өлеңдері мен философиялық толғауларын, классикалық үлгідегі ірі айтыстарын жинау, жариялау ісі XX ғасырдың бас кезінде қолға алына бастады.

1920 жылы Түркістан АКСР-і халық ағарту комиссариаты жанынан құрылған комиссия ауыз әдебиеті үлгілерін жинау мақсатында Сырдария, Жетісу облыстарына экспедиция ұйымдастырып, этнограф-ғалым Ә. Диваев Сүйінбайдың өлең-толғауларын, айтыстарын жазып алды.

Ақынның «Апырым-ау, мына жатқан Сарыбай ма?» деген өлеңі алғаш рет 1929 жылы «Жаңа әдебиет» деп аталатын журналдың №6 санында жарияланды. Содан соң 1931 жылы Сәкен Сейфуллин құрастырған «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» деген жинағында «Шапырашты Сүйінбай ақынның қартайғанда айтқаны» деген философиялық өлеңі басылды.

Сүйінбайдың шығармаларын барынша қадағалап, жинастырып, қыруар еңбек еткен адам — І. Жансүгіров. Оның бұл ретте үлкен зерттеушілік жасағанын атап айтқан жөн. Ол Бөлтіріктен, Бейсембайдан, Шыныбайдан және Үмбетәлі ақындардан Сүйінбайдың көптеген шығармаларын жазып алып, соның негізінде 1935 жылы «Сүйінбай ақын» деген жеке жинақ құрастырып шығарады.

1935 жылғы жинақ шыққан соң, Сүйінбайдың өмірі мен шығармашылығы орта мектептердің оқулықтары мен оқу құралдарына енгізіле бастайды. С. Мұқанов пен Қ. Бекхожин 1939, 1940, 1941 және 1944 жылдары орта мектептің сегізінші сыныбына арналған хрестоматиясына Сүйінбайдың бірнеше өлеңдерін енгізген («Сүйінбай мен Тезек төре», «Сүйінбайдың Тезектің өлген баласына көңіл айтқаны», «Кәрілік туралы»).

1946 жылы Қазақстан Ғылым академиясы құрылғаннан кейін Сүйінбай ақын мұрасын жинап жариялаумен айналысқан ғалымдар Ә. Диваев, С. Беғалин, Б. Жақыпбаев, қырғыз фольклористері Ш. Уметәлиев пен Э. Мұқанбетовтардың еңбектерін айрықша атауға болады.

Сондай-ақ Сүйінбай мұрасының біршамасы Ж. Жабаевтың мемориалдық мұражайының әдеби қорында сақтаулы. «Ақын жырлары», «XVII–XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары», «Үш ғасыр жырлайды» атты жинақтарда Сүйінбай шығармаларына кеңінен орын берілген. «Айтыс» жинағының 1-ші томында «Сүйінбай мен Тезек төренің айтысы» жарияланған. 1976 жылы жарық көрген ақынның «Ақиық» атты жинағына таңдаулы шығармаларымен қатар, тыңнан қосылған көптеген өлең-толғаулары, айтыстары енген, шығармалары жүйеге келтіріліп, тақырыптарға бөлінген. Кітапқа көлемді алғысөз жазылып, сонынан түсіндірме сөздік берілген.

Сүйінбай Аронұлының шығармаларын жариялауға көмектесіп, пікірлер айтқан С. Садырбаев, Қ. Ергөбеков, Х. Сүйіншәлиев, С. Беғалин, М. Жолдасбеков, А. Бәкірова, М. Үмбетәев, Қ. Жұмалиев, М. Қаратаев, Б. Ақмұқанова, Р. Бердібаев сияқты ғалымдар мен жазушыларды атап өткен жөн. Ақын өлеңдерін жинау, жазып алу барысында Сүйінбайдың туған келіні Мәстүра Кәрібайқызы Малыбаеваның арабша жазылған қолжазбаларының құндылығы өте зор.

Сонымен бірге кемеңгер ақын Сүйінбай Аронұлының негізгі басты-басты шығармалары әлденеше дүркін орыс тіліне аударылып, жарық көрді. Атап айтқанда, 1958 жылы Мәскеуде шыққан «Қазақ поэзиясының антологиясы», 1978 жылы Ленинградта басылған «Қазақстан ақындары» және «Әлем әдебиеті кітапханасы» деген атпен 1972 жылы жарық көрген 200 томдық жинақтың 102-ші томында Сүйінбайдың бірнеше өлеңдері орыс тілінде басылды. Бұл ақын шығармаларының дүниежүзілік сөз өнеріне қосылған асыл мұра, аса құнды әдеби ескерткіш екендігін танытты [6; 104].

Соңғы жылдары қазақтың жазба әдебиетінде Сүйінбай образы басты орын ала бастады. 1973 жылы Әбділда Тәжібаевтың «Көне қоңырау» деген өлеңдер жинағы шықты. Соның бір тарауы «Ақын» деп аталады:

*Қазақта ақын бар ма Сүйінбайдай,
Сөздері таудан тасқын құйылғандай.
Білмеймін, қайда барын күшті
аруақтың,
Пір тұттым, Сүйекемді
сыйыңғандай! —*

деп, жалындап жырлайды Әбділда Тәжібаев.

1991 жылы «Жазушы» баспасынан «Үміт жағалауы» деген атпен үш-төрт ақынның өлеңдер жинағы басылды. Осы жинақта ақын Ғұсман Мұхаметқалиевтің «Толассыз той» деп аталатын

поэмасы жарияланды. Мұнда Ыстықкөлдiң жағасында қазақ-қырғыз бас қосқан үлкен жиында, Сүйiнбайдың қырғыз ақыны Қатағанды жеңгендiгi айтылады.

*Халқыма, ризамын, қырғызыма,
Алғыстан басқа айтар жоқ ұл-қызыңа!
Ұлан-асыр той жасап атағымды,
Асырдың ту ғып қадап,
шың-құзыңа! —*

деп, аяқталады Сүйiнбайдың салтанатты сөзi [12].

Қазақстанның халық жазушы Хамит Ерғалиев Сүйiнбай туралы өз түсiнiгiн былай баяндайды: «Сүйiнбай шын мағынасында төкпе ақын дедiк қой. Жалпы төкпе ақынды түгел қармап қалу мүмкiн емес. Сол қатарда бұл мұрадан жоғалтқандарымыз да баршылық. Алайда «Өтеген батыр», «Сұраншы батыр» дастандарының Сүйiнбай айтқан нұсқалары бары да бiзге аян. Басқа да тереңнен тартылған айтыстар, толымды толғаулар бiзге жетiп үлгердi. Бұған әлгiдей қолдап кiрiскен ұйымдастырғыш iстерiн қосалық. Сонда осы қолда бардың өзiнен-ақ аруағына Жамбыл сиынған пiр Сүйiнбайдың тұлғасын көз алдымызға келтiре аламыз: Абыз ақын, қамқор қазы, халық iсiнiң қайраткерi, ұрпақтан ұрпаққа өнегесi жайылған ұлағатты ұстаз» [13].

Жоғарыда айтылған пiкiрлерден шығатын қорытынды: ол қай-қай ақынды да замандастарынан өзiне дейiнгi, кейiнгi әрiптестерiнен айырып, айқұлақтандырып тұратын өзiндiк ерекшелiктерi болмаққа керек. Сүйiнбай ақынды тоздырмай тұлғалап әкеле жатқан тозаңсыз жыр ерекшелiктерi неде? Ендi осы мәселеге келейiк.

Бүгiнгi таңда Сүйiнбай Аронұлының қолда бар шығармаларын түгелдей қарастырсақ, оларды негiзгi төрт салаға жатқызуға болады. Олар:

- а) халық қамы үшiн қан кешкен батырларды дәрiптейтiн көлемдi дастандары;
- ә) лирикалық, философиялық өлеңдерi мен нақылдары;
- б) классикалық айтыстары (ақынның шеберлiгi, табан асты сөз тапқыш ақпа-төкпе таланты оның айтыстарынан айқын көрiнедi);
- в) қиянатшылдықты, озбырлықты аяусыз сынға алған арнаулары; болыс-билерге, сұлтан-төрелерге арналған сықақ толғаулары.

*Сүйiнбай халық батырларын үлгi етiп, қаһармандық
жырлар толғаған эпик ақын ретiнде*

Жыр жүйрiгi Сүйiнбай Аронұлының шыққан тегi Ұлы жүз Шапырашты, Екей руына жатады. Екей — ақындық, күйшiлiк өнерiмен аты шыққан.

Жаз айларында Екей елi осы күнгi Алматы облысындағы Үлкенсаз, Құлансаз, Ботасаз, Қарақия, Майтөбе жайлауларын жайлаған, қыста Қопа, Төрегелдi, Өтеген, Қазыбек таулары мен жазықтарын қыстаған. Тарихи деректерге қарағанда, ХIХ ғасырдың басында Орта Азиялық Қоқан хандығының шапқыншылығы салдарынан Екей елi жан-жаққа бытырай көшкен. Сол қиын-қыстау 1840–1860-жылдардың iшiнде ыдыраған халықтың басын құрап, бiрiктiруде Сүйiнбай елдiң беделдi адамы Сарыбай би екеуi көп еңбек сiңiредi. Осы тұста патриот ақын халықты Қоқан хандығына қарсы тұрып, тәуелсiздiк үшiн күреске шақырады. «Өтеген батыр», «Саурық батыр», «Сұраншы батыр», «Жабай батыр», «Қарасай батыр» сияқты кең тынысты толғау, жырларын шығарады [5; 5].

Кемеңгер ақынның қазақ батырлары туралы шығарған жырлары бiзге түгел жетпеген. Тек кейбiр үзiндiлерi мәлiм. Мысалы, Жамбылдың айтуынан, Сәкен Сейфуллин жазып алған Ноғайлы батыры Жабай туралы жырдың («Жабай батыр» атты толғауы [1; 21–23]) үзiндiсi назар аударарлық:

*Қырық жiгiт пен бiр Жабай,
Айқайға қатты салынды.
Астына мiнген Тайқұла,
Ағындап алға шабылды.
Қаласын бұзып, өртедi,
Ұрандасып, шуласып,
Дұшпаны бөлек қашады.
Сауырсыннан тер шығып,
Астындағы Тайқұла*

Арандай аузын ашады,
 Қояндай жоны бүгілді,
 Маңдайдан тері төгілді.
 Бір уақыттар болғанда
 Суырды қыннан қылышты,
 Дұшпан қайта ығысты.
 Қалқан, қылыш бартылдап,
 Тарсылдап мылтық атылды,
 Шықырлап найза шанышылды,
 Қан болып адам жаншылды.
 Шанышқан найза батады,
 Жабайдың шапқан кісісі,
 Аяқ серппей қатады,
 Дұшпанның атқан оқтары,
 Ақ тәніне жетпейді,
 Қаттаудан өтіп кетпейді.
 Шабылған дұшпан аттары,
 Қуса-дағы жетпеді.
 Нозайдан шыққан ер Жабай,
 Батыр емей кім еді?!

Сүйінбайдың бір топ өлеңдері қазақ-қалмақ қатынастарына арналған. Кезінде Жоңғар мемлекеті басқыншылық шабуылдар жасап, қазақ-қырғыз еліне зорлық-зомбылықты көп көрсеткен. Қазақ, қырғыз халықтары одақ құрып, жоңғар басқыншыларын шекарадан әрі қуып тастағаны тарихтан белгілі.

Әрине, бұл жеңіс өзінен-өзі келген жоқ. Абылай, Бөгенбай, Қабанбай, Малайсары, Қарасай, Ағынтай, Өтеген, Олжабай, Наурызбай, Райымбек секілді ұлы батырлардың ерліктері мен жанқиярлық күрестерінің арқасында келді. Осыны ескере отырып, ақын өзінің «Ту алып жауға шықсаң сен» деген тамаша туындысында [1; 14–15] былай толғанады:

Кешегі өткен Қарасай,
 Сансыз мың дұшпан келсе де,
 Ұрандап жауға шапқанда,
 Тамам қалмақ жабылып,
 Қазаққа қайта батпады.
 Сол Қарасай бабамыз,
 Еменнен найза алатын,
 Қорамсаққа қол салатын,
 Қырық мың дұшпан келсе де,
 Тайсалмай қарсы баратын.
 Керегекөз, тор сауыт,
 Жеңсіз берен қиетін.
 Тобын бұзып дұшпанның
 Жауына жеке тиетін.
 Ел шетіне жау келсе
 Беліне алмас ілетін.
 Қызыл қырғын қан көрсе
 Тайсалмай барып кіретін...
 Еңіреген ерлер кайда екен?!
 Қазақ-қазақ болғалы,
 Қазақ атқа қонғалы,
 Не көрмеді бұл елім?!
 Батырдан тапқан тірегін,
 Шапырашты, Дулатым,
 Дұшпаннан тепкі көрген жоқ.

Сөйтіп, бұл дастанында Сүйінбай даңқты Қарасай батырдың қайсарлығын, табандылығын, еліне деген адалдығын суреттейді. Қарасай Алтынайұлы — XVII ғасырдағы Жетісу мен Сарыарқа жерлерін қалмақтардан азат етуші қолбасшы. Баһадүрдің есімі Шапырашты елінің ұранына айналған. Қарасай батыр Сарыарқаны қалмақтардан тазарту соғысында Орталық Қазақстан жерінде қайтыс болған. Оның Сұраншы, Саурық секілді ұрпақтары да батыр болған.

Сүйінбай жиын, тойларда ақындармен айтысып, ел арасындағы шиеленіскен дау-дамайларға кесім-бітім айтумен бірге, Сұраншы мен Саурық сияқты ел қорғаған батырларға ақыл, кеңес беріп, оларға бағыт сілтеп отырған ақылгөй абыз ақын болған. Ол туралы мынандай дерек бар. Бірде Қоқанның қолы Тілеуғабыл елін шауып кетеді. Сол елдің екі қариясы Қарғалы жайлауында жатқан Сұраншы батырға хабар бермекші болып, атқа мініп шығады. Жол-жөнекей Майтөбе бауырында жайлауда отырған Сүйінбайға келіп, оған бар жағдайды айтып, барлығы Сұраншы батырға барады. Сонда Сүйінбай былай деген екен:

*Ей, Сұраншы, Саурық!
Қоқанның қолы көп болды
Жетісуда жатқалы.
Бар жақсыны талап жеп,
Сүбеңе қолы батқалы.
Бейсенбі күні бесінде,
Гизрат күні кешінде,
Қордайдың биік төсінде,
Қоқанның ханы Құдияр,
Зорлық қып алған көп малды
Әндіжанға айдатты,
Қол-аяғын кісендеп,
Көнбеген ерді байлапты.
Қауызын әлі жармаған
Сұлуларды зорлапты.
Араша тұрар пенде жоқ,
Еліңді сөйтіп қорлапты.
Ақтұяқ атқа мінесің,
Бүгін маған ересің.
Қаншама халқың ереді,
Оны да кейін көресің.
Ту алып жауға шықсаң сен,
Гледе жатқан Жаныспен,
Шапырашты, көп Дулат
Олар да атқа мінеді.
Өздеріңдей болған соң,
Сұраншы-Саурық тірегі.*

Сүйінбайдың бұл өлеңін («Ту алып жауға шықсаң сен...») естігеннен кейін Сұраншы ұран салып, «Тігіңдер туды!» депті. Содан Қопада жатқан Құдиярдың әскеріне түнде шабуыл жасап, сонау Піспекке дейін қуып тастапты.

Сүйінбай Сұраншының ерлігін өмір бойы жырлап өтіпті. Бірде ол Тезек төренің ордасына кедейлердің кеткен есесін жоқтап барады. Есіктен кіріп келе жатқан ақынды Тезек төре тоқтатып: «Шапыраштыны батыр ел дейді, қандай ерлігі бар, табалдырықтан аттамай тұрып айтшы!» — депті. Сонда Сүйінбай тізесін бүкпестен Сұраншының ерлігін былай жырлапты («Сұраншы батыр» атты жыры [1; 16–20]):

*Айт десең, тақсыр, айтайын,
Қоқанның ханы қағынды.
Байлаулы тұрған төбеттей
Аласұрып шабынды.
Өз-өзінен желігіп,*

Қызыл қанды сағынды.
 Әскерін ертіп соңынан,
 Қоқаннан бері ағылды.
 Қоқаннан келген сабаздың
 Іздегені табылды.
 Сарыкемерге келгенде,
 Тілеуқабыл шабылды.
 Ат бауырынан тер ағып,
 Сүбесінен сабылды.
 Жайға жатқан қалың ел
 Ұлықтарға жалынды.
 Күң қылмақ боп ханымды,
 Талауға салды малымды.
 Ертеңгі сәске болғанда,
 Хабаршы кетті даралап.
 Алатаудың қырқасын
 Күні-түні аралап.
 Шапырашты елінде,
 Сұраншыдай бегіне,
 Айтып берді саралап.
 Талауға түсті Майемер,
 Жас ақты көзден егіле.
 Дулаттың бай мен мырзасы
 Ақтоғайдан ары өтіп,
 Балқаштың қашты көліне.
 Сұраншы батыр сұрланып,
 Үш мың қолмен аттанды.
 Найза, қылыш қайралып,
 Жүрмек болып топтанды.
 Лашын құстай түйіліп,
 Ақ тұйғындай шүйіліп,
 Сұраншы батыр бастаған,
 Үш мың кісі жиылып,
 Ителгідей түйіліп,
 Бесін уақыты болғанда,
 Өңшең батыр қасында,
 Бақты өзенді жағалап,
 Күртіден бастап ұрысты.

Ақын осынау бір толғауында «лашын құстай түйіліп», «ақ тұйғындай шүйіліп», «ителгідей түйіліп» деген теңеулер арқылы жиналған қолдың бейнесін көрсетеді. Көз алдымызға булығып, алқынып, жеңеміз деп тұрған Сұраншы батырдың қолын елестетеді.

Сүйінбай ежелгі қазақ жырауларының салтымен Сұраншының ерлігін ұзақ, желілі жырға арқау етеді. Тарихи поэмадан эпостың стилі айқын көрінеді:

Сұраншыны еске алсам,
 Өртенеді өзегім.
 Батырлар кетті мерт болып,
 Жаудан жерін қорғаған.
 Сабыр қылып төзейін,
 Сайрамда болған соғысты
 Айтпаға тілді безейін.
 Сайрам-сынды қаланы
 Үш күндейін қамады.
 Сұраншының болып талабы,

Қарасайлап шабады.
Ақтұяқ аттың табаны
Тиген жерін ояды.
Қарсы келген дұшпанның
Қылышпен басын қияды.
Найзаменен түйреді.
Өлігін жаудың иледі,
Батыр сонда алысып,
Шоқпарменен қағысып,
Ажалменен жарысып,
Сайрамның үсті шаң болды,
Қызыл ала қан болды,
Көрген адам таң болды.
Қалың Қоқан обығып,
Қашып кірді қамалға.
Жалаңдаған жау еді,
Қарамаған обалға.
Кімдер өлі, кім тірі,
Білмейді жанның ешбірі.
Ақтұяқтан жал қалмай,
Сұраншыдан әл қалмай,
Қырғын соғыс созылды.
Жердің беті тітіреп,
Айналып аспан түскендей,
Тойымсыз мына қара жер
Аққан қанды ішкендей.
Жан алқымнан қысқандай,
Табаны тисе Ақтұяқ,
Зырқырап тастар ұшқандай.
Қамалға атын қарғытып,
Ақылға беріп билікті,
Сұраншы жауға килікті,
Батыр алды найзаны,
Жауға істеді айланы,
Тығылғанын қоймады,
Жалғыз кірген арыстан,
Бес мың қолмен «ойнады».
Бөлек шығып тобынан,
Жаудың шебін бұзады,
Салдырмай қамшы Ақтұяқ
Денесі әбден қызады.
Сұраншыдай батырым
Дұшпанмен жалғыз ұрысты.
Қылышты салып қынына,
Ақберенмен атады,
Отыз жыл ойрандаған елімді,
Жаулар қанға батады.
Түзеді құдай ер ісін,
Талқан қылды шәрісін.
Жасы менен кәрісін
Жау қолынан босатып,
Қамалдан шығам дегенде,
Тыңнан келген көп күшпен,
Жаулар тағы қамалап,
Ақтұяқ атын тебініп,

*Сұраншы кірді емініп,
Садақтың оғы суылдап,
«Қарасай атам, қолда!» деп,
«Ісімді, әруақ, оңда!» деп,
Тас қорғанның ішінде
Ғазиз басым қалма деп,
Сұраншы алды найзаны,
Сау жері ердің қалмады.
Батырдың бар арманы,
Ағайын-туған елі мен
Артында қалды алғаны.
Таудың басы мұнартты,
Артында қалған жалғызын
Көруге батыр құмартты.*

Кезінде Сұраншының азасына жиналған ақындар өз жырында, күйшілер өз күйінде батырды ұзақ жоқтаған. Жас Жамбыл осы жиынның ішінде болған. 18 жасар ақын топ алдында ерлікті ардақтап жыр төккен. Ұстазының ізімен өмір бойы жырлаған Жамбыл кейінірек «Сұраншы батыр» поэмасын аяқтаған [4; 67,68].

Сүйінбайдың айтыстары мен дастандарын ел арасына кең таратқан азаматтардың арасында Өмірзақ Қарғабайұлының алатын орны ерекше. Ол 1939 жылы араб әрпімен жазылған Сүйінбайдың «Өтеген батыр» дастанының бір нұсқасын Қазақстан Ғылым академиясының сирек қолжазбалар қорына (№ 12) тапсырған. Аталған қолжазбаны жазушы әрі ғалым Мұхтар Мағауин 1990 жылы мұрағаттан тауып, «Жұлдыз» журналының № 11 санында жариялады [14]. Енді осы дастаннан бір үзінді келтірейік.

*Қасқараудан шыққан Өтеген,
Бұғыдай мүйіз көтерген.
Туа салып талпынып,
Дүниенің төрт бұрышынан
Аралап қоныс қараған
Нәсілі нұрдан жараған.
Биесін бірге айдаған,
Ноқталап жүріп байлаған,
Дін-мұсылманның
қамын жеп,
Күні-түні ойлаған.*

Осы жыр жолдарынан бұл оқиға қай кезде болды, Өтеген батыр алдына қандай мақсат қойды? деген көкейді кернеген сұрақтарға жауап іздейік.

Қазақ даласындағы жусандай тербелген бейбіт өмірдің жібек пердесі сетінеп, басқа көлеңке, жанға сая болған бәйтеректерді түбірімен қопарып, долы желдей дүбірлі заман келді. Бұл Жоңғардың жойқын шапқыншылығы болатын. Бейқам жатқан қалың қазақ қапыда қалып, қырғынға ұшырап, аман қалғаны жан сауғалады.

Бірақ ел басына күн туғанда, халқына қамқор болар, көріпкел көсемдері де, ердің басын қанды дауда қалдырмаған, оқты сөзбен от шашып алдырмаған би, шешендері де, қаһарын төккен заманға батыл көзбен қараған батырлары да болды [15].

Өтеген батыр (1699–1773) — XVIII ғасырдың бірінші жартысында жоңғар басқыншылығына қарсы күрескен қазақ батыры. Ұлы жүздің Дулат тайпасынан шыққан. Бабасы Сырымбет 1635 жылы Ойрат ханы Батырдың 50 мың әскеріне соққы берген Салқам Жәңгірдің сапында ұрысқа қатысқан. Өтеген батыр 15 жасынан жоңғарларға қарсы соғысқа араласқан. 1723 жылы Тауасар, Райымбек, Ханкелді батырлармен тізе қосып, жоңғарлармен айқасады. 1740 жылы Іле бойында қалмаққа қарсы жасақ жинаған Төле би әскеріне қосылып, елін жаудан азат етіседі. 1756 жылы шамасында Абылайдың Қытаймен бейбіт болу саясатына қарсы шығып, Жиделібайсында 17 жыл жүріп қайтыпты деген аңыз да бар [16; 330].

Өтеген батыр — ел арасында аңызға айналған адам. Оның ел мүддесін жоқтаған ерлік істерін әуелде Сүйінбайдың ұлы атасы Күсеп ақын жырлаған. Одан беріде Сүйінбайдың нағашысы Қабан ақын толғаған. Қанадан қобызшы мен Байсерке күйші Өтегеннің арман-мұратын, батырлығын күйге айналдырған. Сүйінбай Өтеген батыр туралы өзіне дейінгі ақындардың жыр-дастандарын, ел арасындағы аңыз-әңгімелерді, күй-аңыздарын жас кезінен жаттап, біліп, жанына жақын тұтады. Білгендерін Жамбылға үйретеді. Сүйінбай Қабан жыраудың Өтеген батыр туралы көптеген жырларын жатқа айтатын болған. Жас шағында ол жырларды Жамбыл да айтқан.

Тарихшы Делебаевтың деректеріне қарағанда, Тілеміс, Майкөт ақындар да Өтеміс батырды дастан етіп жырлаған екен.

Ел аузындағы әңгімелер мен ақындардың жыр-дастандарында көрініс тапқан аңыз желілерінде Өтеген батырдың әкесі Өтеғұл батырдың ержеткен он екі ұлы бірдей оба ауруынан қайтыс болады. Бұл шақта Өтеғұлдың жасы елуге келген екен. Он екі ұлдың қайғысы батырға қатты батады. Жер ортасы жасқа келгенде он екі ұлдан бірдей айрылған батыр басын жерден көтере алмай, көз жасын бұлай береді. Өтеғұлдың жақсылығын көрген, оны пана тұтып, жан сақтаған жұрт батырмен бірге қайғырып, соның тілеуін тілейді құдайдан. Сөйтіп жүргенде Өтеғұл түс көреді. Түсінде батырға бір ақсақалды, сары түсті қария келіп былай дейді:

– Өтеғұл, егіліп жылай бермей, көз жасыңды тый! Қолыңды жай, батамды берейін, — дейді. Батыр көзінің жасын тиып, қариядан бата сұрайды. Сонда ақсақалды қария былай деп бата берген екен:

– Құдай тілеуінді берді, он екі ұлға татитын ұл көресің!

Осыдан кейін Өтеғұл кіші әйелі Нұрбаладан бір ұл көреді. Баланың шілдеханасында Жаныс жұртының ақсақалы тоқсандағы Жанысбай қария Өтеғұлға: «Батырым, өлгендерің өтелді, баланың аты Өтеген болсын!» — деп атын Өтеген қойдырыпты [16; 330].

Сүйінбайдың осы жырында XVIII ғасырдағы орыс патшалығының қазақ жерін отарлау саясаты туралы да айтылады.

Бірде Өтеген батыр өзінің туған-туысқандарын жинап алып: қазақ даласының батысынан басталған орыс патшалығының жаугершілік жорықтары 75 жылдан соң Жетісу жеріне жетеді. Сол кезде басымыздан ерік, малымыздан құт-береке кетеді, ұл мен қыздарымыз белгісіз басқа салтқа бас ұрады, арымыз бен намысымызға қысым жасалады дейді.

*Жетпіс бес жыл болғанда
Кәпір келер қасыңа,
Пісмiлләсіз ас ішіп
Береке болмас асыңда,
Билік болмас басыңда,
Былдырап келіп сөйлесе,
Тұралмассың қасыңда.
Орыс келсе бұл жерге
Түймелі шекпен кигізер,
Аралда жатқан еліңнің
Дінін жаман бүлдірер.
Дін мұсылман баласы
Кең шалбарды кие алмас,
Өзіңнен туған өз балаң
Үйде жатып тіл алмас,
Пизғыл жаман заман боп,
Сүйгенімен қыз кетер,
Білгенімен ұл кетер,
Кәпір келсе бұл жерге
Ақ табан қып қуғызар,
Білмегенді білгізер,
Демегенін дегізер,
Тіл алмайтын батырды
Зорлықпен келгізер,
Біреуіңді жақын ғып,*

Біреуіңді жаман қып
 Өз етіңді өзіңе
 Иттей жұлғызып жегізер.
 Кәпір келсе бұл жерге
 Малыңа жұқпас деп еді,
 Қаратаудың шалғыны.
 Тыңдайтұғын ерлерге
 Сөздің тиер салқыны.
 Ойға бітер балдырған,
 Ел көсемі шығады
 Өтірікті шындай жандырған,
 Сөйлесе естен тандырған,
 Би болып сонда шығады
 Қара тазы сияқты
 Мойнына қарғы салдырған.
 Ел тілімді алмады,
 Айтқаныма болмады
 Айналайын Алатау,
 Құс қонбаған басыңа
 Барабан қағып, жыр соғып
 Кәпір келер қасыңа.
 Қайран жерім, қош енді.
 Үйіңе кәпір келеді,
 Үкімің сонда болмайды.
 Балды береке басы еді,
 Өркеште ілген тасы еді
 Қымызы бар арақтай,
 Ішкен кісі мас еді,
 Кәпір түсер қасыңа,
 Қайран жерім, қош енді!
 Күн болады алдыңда естен танған,
 Біреудің дүниесін біреу алған.
 Мал-басыңда билік жоқ заман болар,
 Дүние сөйтіп жүріп тамам болар.
 Мен көрмеспін,
 Кейінгілер көрерсің,
 Қайран, жер-суым, болғын аман!.. —

дейді Өтеген батыр.

Жоңғар қалмақтарынан көрген «ақтабан шұбырынды» енді екінші рет тағы басталады, қара дауылдың бет алысы жаман: ел аман, жұрт тыныш кезімізде, жаудың аяғы жетпейтін жерұйыққа, алыс жерге кетелік деп, Өтеген ұсыныс айтады. Сол сапарда көш жолға шығады.

Алла Өтегеннің жолын оңғарды. Қазақты құл, ал ұрпағын негізінен айырып, тұл қылмақ болған отаршыл империяның кесапатынан жан мен тәнге түскен қара дақтан арылып, күл мен топырақтың астында қалған рухани қазынамызды кәдеге жарататын тарихи бақытты уақыт туды. Қазақстан егеменді ел болды. Алла Тағала бізге оң көзімен қарады. Ұлттың ұлы ханы Абылай мен оның белді батырлары сияқты қазақтың қазақтығын танытқан, бір ғана рудың, бір ғана жұрттың маңдайына сыймаған Өтеген батыр да қазақ халқының мақтанышына бөленді. Оның арпалысты өмірін қалай өнеге тұтсақ та лайық.

1984 жылы Алматыда өткен қазақ көркем әдебиет тіліне арналған республикалық конференцияда атақты жазушы Ғабит Мүсірепов: «Бөрілі менің байрағым...» деген Шапырашты елінің жауға аттанғанда айтатын ұран өлеңі болған», — депті.

Шынында сол өлең [1;13] Сүйінбайдың азаттыққа арнап айтқан патриоттық шығармасының бірі еді:

Бөрілі байрақ астында
 Бөгеліп көрген жан емен.

*Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен.*

*Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен,
Бөрілі байрақ құласа,
Күйремей кеткен жан емен.*

*Жау тисе жапан далада,
Бөрілі найза атамыз,
Қарасайлап шабамыз.
Қызыл қанға батамыз,
Бөрілі байрақ астында,
Ту түсіріп, жау алған,
Қазыбек, Қастек атамыз.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Жоқты жонып табамыз.
Бөрілі байрақ астында,
Ту түсіріп, жау алған,
Шапырашты батыр бабамыз.
Бөрі басы — ұраным
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсе,
Қозып кетер қайдағым.*

Осы керемет өлең тек Сүйінбайдың ғана сөзі емес, бүкіл түркі халқының көңіл түпкіріндегі ойы, рухты оятар тарих тағлымы, күрес жолындағы ұраны десек артық айтқандық болмайды. Өйткені ұран түрінде айтылатын бұл өлеңде жер дүниені сілкіндіріп, тау мен тасты теңселтіп, жауға қарсы аттанып бара жатқан қазақ халқының қаһармандық бейнесі көрсетілген.

Иә, арғы-бергі ата-бабаларымыздың жүріп өткен жолына, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» замандарына ойлы көзбен қарасаң «Бөрі басы» ұраны мен «Бөрілі байрағы» (қасқырдың бас суреті бейнеленген Шапыраштылардың жебелі туы мен найзасы) есіне түсері анық. Тек кейде соны аңғара бермейтініміз өкінішті.

Ақынның өлеңдерінде халықтық философиялық мәселелердің қозғалуы

Сүйінбай Аронұлы — үлкен ойшыл ақын. Оның әдеби мұрасы мейлінше мағыналы, тақырыбы жағынан сан-салалы. Ол — қоғам тынысы, табиғат сыры, адамдар арасындағы қатынастар мәдениеті жөнінде, ел тағдыры жайлы ойға батып, терең және саликалы философиялық (пәлсапалық) тұжырымдар жасады. Өзінің «Әділеттік орнаса», «Құсмұрын тастың үстінде», «Жақсы менен жаманның айырмасы», «Нақылдар», «Ақын боп жиырмада», «Өсиет», «Надандық», т.б. өлеңдерінде халықтық философиялық мәселелер қозғады. Осы шығармаларында ел басқару, халық тағдыры мен адам бойындағы жақсы, жаман дағдыларды саралады. Ақын өмірдің бағасы мен өткіншілігі жайлы ақыл-өсиеттер айтты.

Мысалы, «Жақсы мен жаманның айырмасы» деген өлеңінде [1; 43,44] ақын адам бойындағы мінез-құлыққа үңіледі. Ол адамдардың арасындағы қарым-қатынастың, болмыс-бітімінің сан алуан қырларын дәл танып, байқағыштықпен былай суреттейді:

*Жақсының сөзін әркім пайдаланар,
Миуалы алма-өріктің ағашындай.
Жаманның көкірегі көр,
көзі соқыр,
Жүрер жолдан тал түсте адасып-ай!*

*Нышаны кем болса да адамдықтың,
Әркім жүр жақсымын деп таласып-ай.*

*Жамандар өтірікші, өсегі көп,
Ел-жұрттың ірткі салар арасына-ай.*

*Жалған сөзбен бықсытар ел арасын,
Жанбай қалған ағаштың шаласындай.
Соқтығып әркімге бір ұрынады,
Сыырдың тентек болған танасындай.
Сондай жанның ешкімге сүйкімі жоқ.
Жылқының қотыр болған аласындай.*

*Жақсы адам елдің ерке серкесіндей,
Халқының қалың жүнді көрпесіндей.
Жақсы болар баланың жүзі жылы,
Орыстың күймей піскен бөлкесіндей.*

*Жақсының айтқан сөзі тиянақты,
Түйенің аумайтұғын өркешіндей.
Жақсыға үлкен, кіші бәрі жақсы,
Жасынан бірге өскен еркесіндей.
Жақсы кісі көрінер жыл құсындай,
Жаман адам балтаның ұңғысындай,
«Олақтан салақ жаман» деген мақал,
Жамандар түзей алмас тұрмысын-ай.*

*Жақсы адам жатты да жақын етер,
Беттескен екі таудың тұрғысындай.
Жамандар өсек-аяң айтып жүрер,
Өзінің білмегенсіп қылмысын-ай!*

Сүйінбай бұл толғауында табиғаттағы жақсылық пен жамандықты салыстыра қарайды. Жақсы істің артықшылығын, көпке келтіретін пайдасын насихаттайды. Жаман істің елді дау-шарға ұрындыратын зияндылығын көрсетеді. Бұл арқылы кемеңгер ақын адам баласы қай жағынан алып қарағанда да кіршіксіз таза, адал жанды болуы керек деген қорытынды шығарады.

Сүйінбай Аронұлының философиялық шығармаларының ішінде «Ақын боп жиырмада» атты өлеңінің [1; 48,49] орны өзгелерінен оқшау. Онда ол адам өмірін кезең-кезеңге бөледі. Әр онжылдықтың өзіне тән ерекшелігі мен өзгеру сипатын көрсетеді. Адамның өсу, даму эволюциясына, дүниенің динамикасына ерекше көңіл аударады:

*Ақын боп жиырмада желдей болдым,
Отызда асқар биік белдей болдым.
Отыз асып, қырыққа келгеннен соң,
Қаптаған жердің жүзін селдей болдым.
Қырық асып, елуге келгеннен соң,
Түбім терең құрақты
Сұқсыр үйрек жатқан көлдей болдым.
Елу асып, алтысқа келгеннен соң,
Салынды, суға кеткен сеңдей болдым.*

*Алтыс асып, жетпіске келгеннен соң,
Тап-тақыр ел жайлаған жердей болдым.
Жетпіс асып, сексенге келгеннен соң,
Жігіттік көрген түспен теңдей болдым.
Сексен асып, тоқсанға келгеннен соң,
Күнде қалып құраған көңдей болдым.*

Ақын боп жиырмада екілендім,

*Қырыққа жазбай келді текірегім.
Алтыста қарт бурадай күнім-ақ қой,
Сонда да қайтпай жүрді көкірегім.
Алтыс асып жетпіске келгеннен соң,
Тұра алмай орынымнан жер тіредім.*

*Жетпіс асып, сексенге келгеннен соң,
Көк тоқты өкпе болған секілдендім.
Сексен асып, тоқсанға келгеннен соң,
Ақ үрпек балапандай селкілдедім.*

Бұл туындысында ақын барлық тіршілік заттарындағы өзгерістерді даму-дағдару, тасу-тартылу, өсу-өшу үстінде болады деген қағида тұрғысынан қарап шешкен.

Сүйінбайдың ел арасында мақал-мәтелге толы афоризмдері көп. «Нақылдар» деп аталатын қысқа да ойлы, тұжырымды сөздері [1; 45–46] соған дәлел. Мұнда ақын мораль, этика мәселелерін қозғайды. Өзінің өмірден, қоғамдық ортадан көріп-білгендерін елеп-екшеп, айналасына үлгі-өнеге етіп ұсынады:

1. *Біңыршақты мінгенмен, ер болмайды,
Жазаң үлкен болғанмен жең болмайды.
Бәрі — адам, бәрі — мал дегенменен,
Жақсы мен жаман нарқы тең болмайды.*
2. *Еліне білінгені —
Жігіттің дабысы.
Бәйгеге ілінгені —
Жүйіктің шабысы.*
3. *Гауһар — көзде болады,
Сөз асылы сөзде болады.
Жаман жігіт езбе болады.*
4. *Жаман атта жүріс болмайды,
Жақсы жігітте сыбыс болмайды.*
5. *Әйелің жақсы болса —
Далада отырып дабырла.
Әйелің жаман болса,
Үйіңде отырып сыбырла.*
6. *Қар үстінде қаз жүрмейді,
Қас дұшпанға наз жүрмейді.*
7. *Болатын бала
Отбасында талпынады,
Болмайтын бала
Кесесінен артылады.*
8. *Ер қадірын ел баққан
Ерлер білер деген сөз.
Зер қадірын зер соққан
Зергер білер деген сөз.
Өмірде құны ескірмес,
Бағасы құнды асыл сөз.*

Ақынның «Нақылдары» көтерген мәселесі жөнінен тікелей гуманистік, тәрбиелік сипаты бар шығармалар қатарына жатады.

Елдің ертеңгі тағдыры туралы көп ойланып, тынымсыз толғанған ақын өзінің тамаша философиялық «Әділеттік орнаса» атты толғауында [1; 33] ел берекесі бірлікте екенін ескертеді. Сыртқы жауға қарсы тұру үшін ауыз бірліктің маңызды ерекше екенін баса айтады:

*Жау басынар халықты,
Басқарушы оңбаса.
Малша айдап адамды,
Орынсыз күштеп зорласа.
Ауға түскен балықтай,
Шыға алмассың бұлқынып,
Әділетшің болмаса.
Күннің көзін жасырар,
Аспанды бұлт торласа,
Елдің бағы ашылар,
Әділеттік орнаса.*

Сүйінбай ерлікті, жауға мейірімсіздікті жырлайды. Батырлардың абзал қасиеттерін арамза кожалар, байлар мен төрелерге қарама-қарсы қояды. Жастарды батырлар үлгісінде тәрбиелейді:

*Самғай жүйрік жүгірер,
Аяқтан біреу шалмаса,
Жау десе батыр киінер,
Тоқталмас кегін алмаса.
Ел елдігі бола ма,
Ермен жауға бармаса.
Елшілігі бұзылмас,
Өз жерін жаудан қорғаса.*

Адамдар азғындап, аярлық асқан заманда күн кешіп жатқан қазақ халқының келешегі Сүйінбайды қатты толғандырады. Оның жүрегі елім деп дүрсіл қағып, тыным таппайды:

*Ағаш қалар қурап,
Жапырақ тамыры болмаса.
Теңіз де қалар суалып,
Құятын өзен болмаса.
Өзен де ағар күшейіп,
Бастау мен бұлақ самғаса.
Сүйінбай кетер ағындап,
Халқым бір мені қолдаса.
Халықты тілмен қорғадым,
Сөз шындыққа келгенде,
Бас кессе де болмадым.
Құтылып жарлы кеткенше,
Зорларды сөзбен торладым.*

Сүйінбай Аронұлы — ақындық өнердің мәні мен мақсатын терең түсінген өнерпаз. Поэзия қадірін жоғары қоя білген данышпан ақын, өмірінің соңында адам ғұмыры түгелдей ел игілігіне жаратылуы керек деген азаматтық тұжырымға келеді («Жорға едім сартылдаған, самғайтұғын...» деген философиялық шығармасы [1; 47]):

*Жорға едім сартылдаған, самғайтұғын,
Бәйге аты шу дегенде шалмайтұғын.
Жасымнан көп шабылған жүйрік едім,
Сұңқардай көкке өрлесе талмайтұғын.
Сүйінбай сөйлер сөзге тарылмаған,
Жалтылдап жанған оттай жалындаған.
Саңқылдап қалың қазақ арасында,
Еліріп өлең айтса арындаған.*

Сонымен, Сүйінбайдың философиялық өлеңдері мен нақылдары әрқашан гуманистік ой-санамен ұштасып жатады. Ол адам тағдыры мен заман жайлы терең толғанады. Адамның ішкі нәзік психологиясын ақтара қарап, оның әлеуметтік ортадағы салмағын анықтайды. Өзінің көз жеткізген ой қорытындыларын жасайды. Адам бойынан жақсы қасиеттердің табылатындығына шек келтірмейді. Жас шақтағы қайтуды білмейтін табандылықтың, алғыр сипаттың адам өмірінен алар орнын жоғары қояды. Жақсы нышандар кімде де болмасын бар, тек соның көзін таза сақтай білуге құштарлық қажет, өзін-өзі тани, бағалай білуге үйрену керек дейді.

*Құсмұрын тастың үстінде
Ақсұңқар құс шаңқылдар.
Оны естіп астында,
Қарға, құзғын барқылдар.
Саудагер болған ер жігіт,
Шаһар мен шаһар қатынар.
«Әтиу» десе қара нар,
Жүк астында тартынар,
Ақымақ жігіт белгісі,
Аз күнгі баққа алқынар.
Анық туған нәсілдің
Үлгілік жұртқа салты бар.
Жақсы менен жаманның
Шекарасын байқасаң,
Аспан мен жердей парқы бар.
Жақсылар, құлақ салсаңыз,
Әңгімеміз айтылар.
Дүние — ескі сарай-ды,
Жолаушы жүрген азамат
Көркіне оның қарайды.
Сонда-дағы тауарих
Көшіп өткен керуендей,
Аттандырған талайды, —*

секілді сом пішінді қазаки философиялық ойлар («Құсмұрын тастың үстінде...» атты толғауы [1; 34,35]) жоғарыда айтылған пікірімізге кепіл.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Аронұлы С.* Ақиық. Толғаулар, сын-сықақтар, айтыстар. — Алматы: Жазушы, 1976. — 140-б.
- 2 *Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары: Үш томдық.* — 2-т. / Құраст. М.Байділдаев, М.Мағауин. — 1984. — 336-б.
- 3 *Екімыңжылдық дала жыры / Бас ред. Ә.Нысанбаев.* — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2000. — 752-б.
- 4 *Жолдасбеков М.* Жүз жыл жырылаған жүрек: Зерттеу. — Алматы: Жазушы, 1992. — 69-б.
- 5 *Үмбетбаев М.* Жырдың пірі — Сүйінбай // Қазақ әдебиеті. — 2005. — 22 сәуір. — 5-б.
- 6 *Қазақстан Ұлттық энциклопедия: — 8-т. / Бас ред. Б.Аяған.* — Алматы: Қазақ энцикл. Бас ред., 2006. — 704-б.
- 7 *XIX ғасырдағы қазақ ақындары.* — Алматы: Ғылым, 1988. — 306-б.
- 8 *Қазақ Совет энциклопедиясы. — 10-т. / Бас ред. М.Қ.Қаратаев.* — Алматы: Қаз. Сов. энцикл. Бас ред., 1977. — 468-б.
- 9 *Жеті ғасыр жырлайды: Екі томдық. — 1-т.* — Алматы: Жазушы, 2004. — 391-б.
- 10 *Сүйіншіәлиев Х.* Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 577-б.
- 11 *Садырбаев С.* Алтын дінгек // Егемен Қазақстан. — 2005. — 10 қырк. — 4-б.
- 12 *Садырбайұлы С.* Өлең — сөздің жарық жұлдызы // Жұлдыз. — 2008. — № 12. — 265-б.
- 13 *Ергалиев Х.* Сөз піріне мен бекер сыйынбаймын // Қазақ әдебиеті. — 1990. — 5 қазан. — 9-б.
- 14 *Сүйінбай.* Өтеген батыр: Аңыз-дастан // Жұлдыз. — 1990. — № 11. — 134–141-б.
- 15 *Жалайыр Ж.* Қасқараудан шыққан Өтеген // Жұлдыз. — 2004. — № 3. — 176-б.
- 16 *Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым / Құраст.: Б.Тоғысбаев, А.Сужикова.* — Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. — 376-б.

Р.С.Каренов

Акын-наставник — пример для подражания

Статья посвящена жизни и творчеству выдающегося поэта XIX столетия Сюинбая Аронулы. Показывается, что самобытность стихосложения выделяет его творения в истории казахской поэзии. Автор обращает внимание на то, что поэт был большим мыслителем своего времени, автором множества крылатых слов и метких изречений, философских размышлений. Делается вывод о том, что Сюинбай Аронулы был крупным эпиком и дружинным певцом, сочинявшим героические песни о деяниях казахских батыров и нежные лирические произведения.

Sjuinbaja Aronuly is devoted to life and creativity of the outstanding poet of XIX century. It is shown that originality of the poetry allocates its creations in the history of the Kazakh poetry. The attention that it was the big thinker of time, the author of set of catchwords and well-aimed sayings, philosophical reflections is paid. The conclusion that Sjuinbaj Aronuly was large epic and дружинным the singer composing heroic songs about acts of Kazakh bатыров and the gentle lyrical products becomes.

ӘОЖ 82

С.Ысқақұлы

*Іле педагогикалық институты, ҚХР***Шарғын Әлғазыұлы және оның Қытайдағы қазақ әдебиетінен алатын орны**

Мақалада акын Шарғының ұлттық әдебиеттің дамуына, Қазақстанда тұратын қазақ диаспорасы әдебиеті тарихындағы азаттық және демократиялық бағыттардың қалыптасуына қосқан үлесі қарастырылды. Ғылыми тұрғыда акын шығармаларының тақырыптық, идеялық және көркемдік ерекшеліктері талданды. Акын поэзиясындағы сол заман көріністерінің реалистік тұрғыда баяндалуына баға берілді.

Кілтті сөздер: өлең, акындық бітім, өнер әлемі, Қытайдағы қазақ поэзиясы, ағартушылық идея, талант иесі, акындық әлем, шығармашылық табиғаты, қисса-дастандар, әдеби кітаптар, тарихи кезеңнің қасіреті, оқу-ағарту ісі.

«Асылы, бір немесе екі жақсы өлең жазу, сол арқылы бір немесе екі сыр аңғарту, шындық таныту кез келген өлеңшінің қолынан келуі мүмкін. Ал өзі жазған өлеңдер арқылы өзінің өзгелерден бөлек акындық бітімі мен мінезін таныту, сол арқылы өзінің өнер әлеміндегі тұтас творчестволық беті мен бағытын таныту кез келген қаламгердің қолынан келе бермейді» [1], — деген академик Зейнолла Қабдоловтың бір ұлағатты сөзі бар еді. Сол секілді Қытайдағы қазақ поэзиясындағы ағартушылық идеяның дамуында, жүзеге асуында ірі тұлға, өзіндік акындық болмыс-бітімі айқын, жасампаздықта өзіндік өрнек-баяуы, өзіндік үні бар талантты ақындардың бірі — Шарғын Әлғазыұлы. Шығармаларының өз кезінде толық жиналмауы, реттелмеуі себепті де болар бұл талант иесінің акындық әлемінің сыр-сипаты бүгінге дейін бағаланбай, шығармашылық табиғаты зерттелмей келе жатқаны көңілге қаяу түсіретіні анық. Болмаса Шарғын акын Қытайдағы қазақ әдебиетінің өркен жаюына, қалыптасып, дамуына бір кісідей үлес қосқан, шабыты шалқар, дарынды, қуатты ақындардың бірі еді.

Шарғын Әлғазыұлы 1903 жылы бүгінгі Алматы облысының Ұйғыр ауданындағы Тиірмен деген жерде туған. Сол жерде оқып, білім алған. Жастайынан өлең-жырға әуестеніп, бірталай қисса-дастандарды жаттап өскен. Той-томалақ, жиын-топта айтысқа араласқан. Көптеген әдеби кітаптарды тауып оқып, әдебиет әлеміне келуге үлкен дайындық жасап жүргенде, 30-жылдары асыра сілтеудің әпербақандары салған лаңның салдарынан ел басына қатерлі күн туып, халық күйзеліске ұшырайды. Еркінен, малынан, жерінен айрылған халыққа аранын ашқан ашаршылық төніп, ажал аждаһа болып ақырады. Жан сақтамақ — парыз. Жан азабына, рухани қысымға шыдамаған шарасыз жандар ажалдың темір тырнағынан, зұлымдардың озбырлығынан құтылу үшін Қытай асып кетеді. Сол босқын топтың ішінде Шарғын акын да бар еді. Келген бойда Іленің Текес ауданына кеп тұрақтайды.